

Be szépek vagytok,
Egykor gyűlölt, rut, pesti uccák;
Lábaim hogyha
Ő finom, rossz utjait futják.

Kapcsolatuk 1913 végén sem szűnt meg. Erről tanúskodik Mylitta egy 1913. dec. 13-án kelt Adyhoz írt levelezőlapja, melyben közli Adyval, hogy másnap Nyergesújfaluba megy. Egy újabban felbukkant adat²⁶ azt is bizonyítja, hogy Ady és Mylitta találkoztak is Nyergesújfaluban, Kernstoknál, néhány hónappal Mylitta lapjának kelte előtt, 1913 szeptemberében.

Mylitta 1913 novemberében a bécsi Cottage-szanatóriumban van és itt ismerkedik meg Wertheimstein Viktorral. A bécsi tartózkodás bizonyítéka egy kemény kartonlap Adyhoz, ezzel a szöveggel. „A Maga költészetéről mint összekötő kapocsról beszélünk és sajnálom, hogy nincs itt. Remélem jól van, sokszor üdvözlö M. M.”

Milyen volt a kapcsolat a két ember között? Mylittának tetszhetett Ady, de talán inkább a hírneve, mint a személye. Leveleiben semmi tűz, semmi lelkesedés vagy éppen odaadás; sok kényeskedés, előkelőség. Nem Léda. Nem „héja-madár”, hanem „csöndes asszony”, akiről ugyan Ady azt éneklé (És mégis kikiáltom), hogy „minden volt verset, asszonyt legyőzött,” de egyetlen Mylitta-vers sem ér fel a Léda-himnuszok szenvedélyes lángolásáig. Igaz, hogy Ady is tíz évvel öregebb és fáradtabb, mint amikor Lédát megismerte. Ady azonban hajszolta a „nagy viszonyt”, de miért tartott ki Mylitta mellett akkor is, mikor már új barátnői voltak és látnia kellett, hogy Mylittából sohasem lesz „nagy viszony”. Erre már nehezen tudnánk válaszolni. Mylitta még 1913. dec. 29-én is ír levelet Adynak és ebben többek között elmondja, hogy kereste a *Világ* szerkesztőségében, de nem találta.^{26a}

A „Mylitta-regénynek” később még akadt néhány utóregzése. 1914. április 12-ről olvasunk még egy Mylitta-levelet, amely Ady levelére válaszol. Közömbös tartalmú. 1914. június 26-án Mylitta a Lidórról ír megint. Rövid levél: „Kedves jó barátom, ezer baj, gond közepette még el sem búcsúzhattam magától. Pedig tán még soha hangulatban és érzésben így meg nem kapott a levele.” Ady tehát még mindig levelezett és találkozott Mylittával.

Az első világháború Franciaországban érte az asszonyt, akinek nehezen sikerült Svájcban át hazavergődni. 1914. szeptember 24-én ezt írja Adynak: „Szívből örültem a boldogságának.²⁷ Ady Endre, magának most nem szabad álmodozva elnémulnia. Ne felejtse el, hogy a hitemet magának adtam és velem együtt sok mások. Csendüljön fel a szava, hogy ráhallgassunk és hogy gyönyörködhessünk benne. Vezessen és bátorítson, mert sok a kishitű.”

Mylitta talán lelkesítő háborús, hazafiaskodó verset várt Adytól.

Ez az utolsó nyom Mylitta felől.

Örülünk, ha ez a dolgozat eljutna azokhoz, akik Adynak Mylittához írott leveleit őrzik és ily módon ezek a levelek előkerülnének.

Holovics Flórián

KI FORDÍTOTTA A KÁLDI-FÉLE BIBLIÁT?

Furcsa kérdés, mert hiszen 300 éven át úgy tudtuk, hogy *Káldi* György fordította. Az utolsó évtizedekben azonban vita tárgyává lett; nem egy író más értelemben nyilatkozott, mint ahogy eddig tudtuk. A vita nem zárult le, azért helye lehet még a hozzászólásnak.

Előljáróban meg kell említenünk az irodalomtörténetből azt, hogy a XVII. század első évtizedében ketten foglalkoztak a szentírásnak magyar nyelvre való átültetésével: *Szántó*, latinosan *Arator* István (1540?—1612) és *Káldi* György (1573—1634). *Szántó* a fordítást Olmücben végezte, s haláláig elkészült az ószövevséggel és az újszövevség egy részével. *Káldi* Gyulafehérvárt kezdte és Olmücben végezte munkáját. Megmaradt kéziratában¹ pontosan följegyezte az egyes részek elkezdésének, illetve bevégzésének napját. Eszerint az egész művel 1605. okt. 11-től 1607. márc. 25-ig, tehát egy év és 166 nap, azaz 17 és fél hónap alatt lett készen.

Lássuk mindenekelőtt, kik azok, akik arra a meggyőződésre jutottak, hogy *Káldi* mellett másnak is jelentős vagy főszerepet kell juttatni az első, nyomtatásban is megjelent, teljes katolikus bibliafordításban. Időrendi sorrendben a következők:

²⁶ HORVÁTH BÉLA: Ady Endre ismeretlen levele Kernstok Károlyhoz. *Élet és Irodalom* 1961. aug. 5.

^{26a} L. HORVÁTH BÉLA i. m.

²⁷ Ady valószínűleg Csinszkaról és házassági szándékáról tudathatta Mylittát.

¹ Bp-i Egyet. Kvt. A. 1.

1) *Pintér* Jenő irodalomtörténetének végső kiadásában *Szántó* Istvánról írja, hogy „kevés magyar írónak volt hozzá hasonló balszerencséje kéziratának kinyomatásában. Kéziratai vagy megsemmisültek vagy mások írói dicsőségét gyarapították.”² Valóban nagy balszerencse volt, hogy 1605 tavaszán, mikor *Bocskai* hajdúi Znióváralját ostromolták, 40 év irodalmi termése kevés kivétellel elveszett, s mindent újra kellett kezdeni. De mit lett az utolsó évek kézírataival? *Pintér* szerint vagy megsemmisültek vagy mások írói dicsőségét gyarapították. Aki tudja, hogy *Szántó* halála után a források egybehangzó tanúsága szerint csak 2 magyar nyelvű kézirat maradt tőle, a tridenti katekizmus és az ószövetségi szentírás fordítása; s aki tudja, hogy az első máig sem jelent meg Magyarországon, az nem tud kitérni a következtetés elől, hogy *Káldi* az, akinek írói dicsőségét *Szántó* munkássága gyarapította, mert hiszen az ő nevével jelent meg a *Biblia* 1626-ban. Bár az idézett szöveg folytatásában *Pintér* csak annyit mond, hogy *Szántó* fordításának kéziratát *Káldi* a maga teljes bibliafordításában „haszonnal forgatta”, mégis a föntiek szerint többre gondolt; arra, hogy *Káldi* átvette *Szántó* fordítását és a maga nevével kiadta.

2) *Timár* Kálmán, *Szántó* István írói működésének legszorgosabb kutatója, kezdetben csak annyit állított, hogy *Káldi* a magyar szentírás kiadásakor (nem fordításakor) felhasználta *Szántó*nak hozzájutott kéziratát.³ 1931-ben megjelent cikkében (*Szántó Arator István őregkora*)⁴ ennél tovább megy. Az 1612. júliusi állapotot föltüntetető rendi névtárban megtalálta azt a följegyzést, hogy a grazi kollégiumban *Forró* György és *Káldi* Márton a magyar biblia átvizsgálásával vannak elfoglalva. Hozzáfűzi: Az a „magyar biblia”, amelynek fölülvizsgálatával ez a két személy foglalkozott, nyilván nem lehetett más, mint *Szántó* fordításának teljesen elkészült része, az ószövetség.

3) *Szittyay* Dénes a Magy. Tud. Akadémia kézirtárában és a Ráday Könyvtárban őrzött kefelenyomatos kéziratában ír a kérdéstről. Előadása röviden. *Szántó* elkészült a teljes bibliafordítással. Mikor *Bocskai* István hajdúi 1605 áprilisában Znióváralja határához értek, *Szántó* a kigyulladt renházából „jóformán” semmi mást nem bírt megmenteni, mint a hasznavehetetlen *Alkoránt* (azaz a Korán cáfolatáról írt latin művét). Irodalmi jegyzetei, kéziratok könyvei, bibliafordításának legnagyobb része a lángok martalékává vált. A továbbiakban mégis azt írja, hogy az ószövetséget megmenthette, *Káldira* rábízhatta, aki azt az újszövetséggel kiegészítve 1626-ban kiadta. Sőt a szövegkritika azt mutatja, hogy *Káldi* az újszövetségi fordítás egy részét is megkaphatta rendtársától. *Szittyay* szerint *Szántó* 1605 után nem foglalkozott a szentírással, mert a fordításhoz szükséges szellemi frissesége nem volt meg.⁵

4) *Holl* Béla a váci püspöki könyvtár egyik kötetének táblájában megtalálta a *Káldi*-biblia nyomdai kéziratának és kefelenyomatának egy részét. Ez szolgált alkalmul a Magyar Könyvszemlében megjelent cikkére: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*.⁶ *Káldi*nak az eredeti kézirat bejegyzéseivel igazolt gyors ütemű munkájából ez a végkövetkeztetése: „Tekintve nyugtalansággal, sok helyváltoztatással telt életét, és figyelembe véve az egyes szentírási könyvekre eső rendkívül rövid időt, azt kell mondanunk, hogy az első kézirat nem fordítás, hanem másolás. . . . Másolt szövegről látszik tanúskodni a helyesírás is. . . . A másolás alapjául szolgáló szövegnek [a magától eltérő] helyesírásai sajátosságait *Káldi* az első kéziratba átvette. . . . Egészen kézenfekvő a feltevés, hogy a másolás alapjául *Szántó Arator* István fordítása szolgált.”

A *Confutatio Alcorani* alapján ő is elfogadja, hogy *Szántó* fordítása 1605 előtt készen állt. A znióváraljai tűzvész pusztításából eredő nehézséget úgy kerüli meg, hogy fölveszi, hogy *Káldi* 1604-ben jutott hozzá *Szántó* kéziratához, mikor maga Vágsellyen, *Szántó* pedig Turócon — Znióváralján tartózkodott. Észreveszi a másik nehézséget is: *Káldi* azt állítja a *Biblia* végéhez csatolt *Oktató* intéseben, hogy nem tudott *Szántó* munkájáról, azért Erdélyben az igaz *Biblia* fordításához kezdett s azt végbe is vitte.⁷ Ezt így szereli le: „ezzel a megjegyzéssel nem lehetett célja *Szántó* érdemeit homályosítani. . . . *Káldi* mint munkatárs szerepelhetett a közvélemény előtt; majd 1612 után mint *Szántó* szellemi örököse. Az is biztos, hogy a szerzői érdemet ez a kor is, de a rendi munkafegyelem is más szemmel tekintette.” A nyomtatott biblia megjelenéséig eltelt hosszú idő alatt „az eredeti fordító érdemeit, úgy látszik, a kiadás körüli munkálatok háttérbe szorították.” De azért a szerző tud arról is, hogy *Szántó* 1605-ben Olmüchelenekült s ott haláláig hivatalos foglalkozása a szentírásfordítás.⁸

² PINTÉR J. Magyar irodalomtörténete. II. 147. Bp., 1930.

³ Szántó Arator István nyelve. Magyar Nyelv 1929. 134.

⁴ ItK 1931. 209.

⁵ Szántó István levelezése. Bevezetés. MTA Ms 28, 11. lap. — A tűzvészt legkorábban csak Rostynak 1881-ből idézendő cikkében találok.

⁶ 1956. 52—58.

⁷ 7. lap.

⁸ GERŐ JÁNOS: A kath. magy. bibliafordítások története (Bp, 1901) 48. lapján olvashatjuk: Toldy Ferenc azért nem tartja *Káldi* önálló fordítónak, mert tizenöt hónap alatt csak úgy fordíthatta le az egész bibliát, ha a régi kódexek szövege után indult. — Ezt az állítást nem találok Toldynál. Vö. TOLDY F.: A magyar nemzeti irodalom története. . . 3-ik, jav. kiad. (Pest, 1872) I. 65. A 15 hónapot Ballagi emlegette.

Ki volt a fordító? — így hangzik jelenleg a kérdés. Esetleg így: Káldi fordította vagy másolta a *Bibliát*?

Megvizsgáltam az új állításokat és érveket, egyben a *Káldi* munkájának önállósága mellett szólókat is. Az eredményt szeretném előadni, hogy mások is ítélhessenek róla.

Káldi szerzsége javára szolgáló érvek:

1) Maga *Káldi* 9 alkalommal mondja egyes szám első személyben, hogy ő fordította a *Bibliát*. Az egész *Bibliáról* beszélve a címlapon, az *Oktató intéz* 7. és 44. lapján, a vasárnapi prédikációk ajánló levelében a IV. és VI. lapon. Egyes részokról az *Oktató intéz* 14., 15., 17. és 18. lapján. *Az igaz Bibliának fordításához kezdetem — a Szent Bibliát úgy fordítottam — amely Bibliával én életem, abban nem volt [2 szó], és én sem tölttem a Magyar Bibliába — szórul szóra úgy olvasom az én Bibliámban és úgy is fordítom — Én a Vulgáta Editzio szerént imígyen fordítottam — az én Bibliámban úgy olvasom, amint Károlyi kívánnya, és úgyis fordítottam:* ilyen kifejezéseket olvashatunk egymás után. Írói többsét csak egyszer használ úgy, hogy az nyilvánvalóan a fordításra vonatkozik (*Okt. i. 17.*: A mi fordításunk imez). Más művének átjavitását aligha nevezhetné saját fordításának.

Kiegészíti ezt az, hogy *Káldi* nem mulasztja el mások érdemét megemlíteni. Az *Oktató intéz*ben (44.): „Ha mi jó vagyon pedig é munkámban (ez is első személy!), tulajdonítom Isten után egy néhány tudós és Isten-félt atyafiaknak, kiknek tanásával életem.” — A vasárnapi prédikációk ajánló levelében (IX.): „... nem igyekeztem a predikációkat a magam köntöse újból kirázni, hanem azoknak könyvökkel éltem, a kiket” stb.

Ha nem ő lenne a fordító, nem akadt volna meg a keze, mikor *Vatablusról* azt írta, hogy nem az ő fordítása az a *Biblia*, amelynek elejére tették a nevét? (*Okt. i. 21.*) Azt vallja, hogy kevesebb a hitele annak a fordításnak, melynek nem ismerjük készítőjét (uo. 22).

2) A *Biblia* elején, a 2. lapon olvasható *Pázmány Péter*nek, mint Magyarország egyházi főhatóságának engedélye a kinyomatásra. Ez is kifejezetten *Káldi*t jelöli meg fordítóul: per. . Georgium Kaldi. . . Hungarica lingua versa. Az egyházi főhatóságnak hivatalból kellett tudnia a munka szerzőjét.

3) Ugyanott a rendi jóváhagyást az az *Argento János* adja meg, aki *Káldi György*nek 1605—1606-ban Erdélyben előljárója volt, akinek viszont *Káldi* tolmácsként volt segítségére, pl. 1605. aug. közepe táján *Bocskainál* Kozozsvárt.⁹ 1606. októberében együtt voltak *Bocskai*-hoz Kassára rendelve, s együtt sújtotta őket a következő hónapban az Erdélyből való száműzetés.¹⁰ Tehát ha valaki, ő ismerhette *Káldi* dolgait, s ő is a jóváhagyásban *Káldi*t tünteti fel fordítóul: *Biblia sacra a P. Georgio Kaldi. . . in Hungaricum idioma translata.*

4) A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában van a pozsonyi kollégium 1634. évi jelentése (másolat), melyben beszámolnak *Káldi* haláláról. Erre nem akartam hivatkozni, mert bár értelem szerint ugyanazt jelenti, de nincs benne kifejezetten a fordítást jelölő szó (*Biblia Ungarica ex vulgata Latina, auctoritate qua debuit, ad 2000 exemplaria edidit*). Sikerült azonban hozzájutnom az 1634. évi litterae annuae Bécsben őrzött kéziratának fénymásolatához. Ennek vonatkozó szövege: „*Szorgalmának emléke elsősorban a latin vulgátából kellő megbízhatósággal a honi nyelvre fordított Biblia*”.¹¹ Utólag rájöttem, hogy ugyanez a szöveg megvan a bp-i Egyet. Könyvtárban őrzött halotti jelentésben.¹²

5) A *Ribadeneira-Alegambe*-féle rendi könyvészetnek 1640-re elkészült s 1643-ban megjelent kiadásában *Káldi*nál az *edidit* után újra csak az áll: „*Biblia Sacra. . . a se in Hungaricum Linguam translata.*”¹³

6) *Lukács László* fölmutatta a Rómában található, *Káldi György*re vonatkozó adatokat s *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez* című dolgozatában közölte.¹⁴ Tőle veszem a következő bizonyítékot. Az ált. rendfőnök 1610. dec. 11-én ezt írta *Argento János*nak: „Helyeseljük, hogy amit P. *Pázmány* és P. *Káldi* írt, azt megbírálják, és azután a kiadásról gondolkodjanak. Őrülök, hogy olyan jól vannak honi nyelven megírva, amint Ftdőséged jelentette.”¹⁵ A két szóbanforgó személy életének ismeretében állíthatjuk, hogy itt a *Kalauzról* és a *Bibliáról* van szó, — 1610 végén, amikor *Szántó* még nincsen készen az öszvet-séggel sem Ezt az adatot kiegészíti a következő.

7) Ugyancsak a rendfőnök írja 1611. aug. 20-án *Argentónak* júl. 13-i levelére: „Hát-ravolt még a válasz az Újszövetségről, amelyről Ftdőséged azt írta, hogy P. *Káldi György*

⁹ VERESS, A.: Fontes Rerum Transylvanicarum (FRTr) V. 137—139.

¹⁰ Uo. 158—172.

¹¹ Wiener Nationalbibliothek N. 12.218, 84.

¹² Ab 146: Epistolae. Elogia defunctorum. X. 384.

¹³ 156. lap. Az Orsz. Széch. Kvtár példányából hiányzik a címlap.

¹⁴ Megjelent: Civitas Dei. 1 1956. 7—24 (A *Káldi György Társaság* évkve).

¹⁵ Uo. 20. lap, 28. jegyzet.

magyarra fordította, és kérte, hogy miután ott néhány atya átnézte, azután ki lehessen nyomtatni, és azután folytatni a *Biblia* többi részével.¹⁶

8) A zágrábi kollégium történetében¹⁷ az 1612. évnél ezt olvassuk: „A kollégium püncskös [jún. 10] körül első rektorként megkapta P. *Dobokai* Sándort, aki az előző években a sellyei kollégiumot kormányozta rektori hatalommal. P. *Káldi* Márton pedig [az eddigi előjárót] Grazba küldötték, hogy ott P. *Forró* Györggyel följelölje a magyar bibliát, melyet a nyomtatás számára, előljárói és a pápa engedélyével, P. *Káldi* György latinból átültetett.” A pontosság kedvéért meg kell említenünk, hogy a zágrábi kollégium történetét 1628. febr. 18-án kezdte meg pótolni az elmúlt 23 évről *Dobronoki* György rektor, mert elődei, a 7 évig kormányzó *Forró* Györgyöt kivéve, alig jegyeztek fel valamit s azt sem kötött könyvbé. A tanúság súlyát növeli az, hogy *Dobronoki* saját följegyzése szerint 1610. okt. 22-től *Káldi* György újoncmesternek növendéke volt a brünni rendi újoncházban.¹⁸

9) A következő rendfőnök 1625. nov. 1-én *Káldi* Györgynek ír a már folyamatban levő kiadásról. Szavai: „P. Provinciális is közölte velem, hogy már megkezdődött a *Szent Biblia* nyomása, melyet Ftdóséged magyar nyelven elkészített. Mivel tudom, hogy ezt többen átvizsgálták és jóváhagyták, mindenképpen bízom, hogy Ftdóséged fáradozásának és munkájának meglesz az a gyümölcse, amelyet amint hallom, várnak tőle mindazok, akik már régen átvizsgálták a fordítás szövegét.”¹⁹

Mindezek a bizonyságok nem harmadik-negyedik kézből valók, hanem a lehető legközvetlenebbek és hivatalosak. Ha hiszünk *Káldi* időbejegyzéseinek az első kéziratában, miért ne hinnénk ezeknek? Az emberek jól tudták akkor is, mi a „fordítani” szó értelme.

Miért nem hivatkozunk itt az eredeti kézirat bejegyzéseire is? Azért, mert ott mindig csak a megkezdtem-bevégeztem szavak szerepelnek. De úgy vélem, a sok köszönés, melyet minden rész bejegyzése alkalmával *Káldi* leír, erejét veszti, ha csak másolásról lenne szó.

Am az eddigiekkel kapcsolatban már készen áll az ellenvetés, melyet főntebb olvastunk: *A szerzői érdemet az a kor és a rendi munkafegyelem más szemmel tekintette, mint mi.* Ezzel szemben hivatkozom a következő tényre: 1606. dec. 24-én a száműzött *Káldi* Olmübe ért, ahol ugyanakkor *Szántó* mint hivatalos bibliafordító működött. A találkozásnak mi lett az eredménye? Mindakettő folytatta a maga munkáját, *Káldi* 3 hónapig, *Szántó* még öt és fél évig, hiszen halotti jelentése szerint a biblia fordítása közben halt meg. Mindkettőben volt annyi szerzői önérzet, hogy nem fogadta el sajátjának a másik munkáját. — Ebből nyilvánvaló az is, hogy *Káldi* nál nem volt *Szántó* fordítása. Ha nála lett volna, mi lett volna természetesebb, mint ha azt mondja: „Atyám, ne törje magát, itt a munkája.” Hiszen ha nem kellett volna visszaadnia, akkor miért is másolta?

*

Többen, így *Timár*²⁰ és *Holl*²¹ is föltételezik, hogy *Szántó* kétszer is lefordította a *Bibliát*. *Timár* szerint az első fordítás 1605-ben Znióvárálján megsemmisült, *Holl* szerint pedig *Káldi* 1604-ben, mikor Vágsellyén volt, hozzájuthatott *Szántó* kéziratához. *Holl* *Káldi* nak gyors munkáját csak úgy tudja megmagyarázni, hogy az csupán másolói tevékenység volt. Meg kellett tehát lennie az ő- és újszövetségnek, mert mindkettővel gyorsan haladt. Azonkívül *Szántó* maga is írja a Korán cáfolásának bevezetőjében: „Miután a szent bibliát... nagy és hosszadalmas munkával magyar nyelvre átültettem, és az eretnekek számtalan rontásától megsza-badítottam, véletlenül kezem ügyébe került az Alkorán...”

A tűzvészt illetően *Sziltyay*nál ellentmondást találunk: *Szántó* bibliafordításának legnagyobb része a lángok martalékává vált, — mégis az őszövetséget „megmentette”. *Timár* állásfoglalása érthetővé teszi az újra való fordítást, de akkor *Káldi* nem kaphatott *Szántó* tól semmit az 1605—1607 közti fordításhoz. *Holl* nál ez a nehézség elesik, mert már 1604-ben átadja a fordítást. Így viszont nem tudjuk megérteni, miért dolgozik *Szántó* 1605-től 1612-ig újra a fordításon, különösen a *Káldi* való találkozó után. Úgy vélem, akarva, nem akarva fogatékosnak mondjuk azt az embert, aki lefordítja az egész szentírást, átadja másnak s anynyira elfeledkezik róla, hogy újrakezdi a fordítást. Úgyszintén, ha föltételezzük, hogy *Szántó* az 1605-ös menekülés óta 1611. nov. 9-ig (az Alkorán 2. előszaváig) nem tudta megállapítani, hogy mit sikerült megmentenie és mit nem. Mert ő azt mondja, hogy csak az Alkoránt. Káte-

¹⁶ Uo. 20. lap, 29. jegyzet. Itt már kezdődnek a kiadás körüli nehézségek, melyekről sok adatot közöl Lukács. — Szántó haláláig legalább 6 levél ment Rómába ebben az ügyben.

¹⁷ Mikrofilm a bp-i Egyet. Kvtárban, Mf Me 33. 25., ill. 13r. lap.

¹⁸ Bp-i Egyet. Kvt. Coll. Pray. XXX. 1636. okt. 22.

¹⁹ Lukácsnál 23. lap, 50. jegyzet.

²⁰ ItK 1930. 168.

²¹ M. Könyvszemle 1956. 57.

kizmusát, melynek kiadásáról már 1604-ben tárgyal, nem említi, mert az nyilván nem nála volt, hanem a bírálóknál s így maradt meg.

De az 1604-es átadással is nehézség van. *Káldi* 1604. febr. 12-én már Kolozsvárt volt, amint *Holl* is idézi. Az útra is kellett legalább egy hét. Az 1604-es névtár szerint kb. 3 hónapig töltötte be Vágselyén a tanácsosi tisztelet. Ez valószínűleg egész ott-tartózkodásának idejét jelenti, hiszen az előző iskolaévben júl. végéig, ugyancsak a névtár szerint, Brűnben volt. A nov.—jan.-i téli hónapokban pedig aligha látogatott a légvonalban kb. 115 km-re fekvő Znióváráljára, azért sem is, mert iskolaigazgató volt.

Nézzük meg a Szántó fordítására vonatkozó írásos okmányokat is. Szántó 1598. dec. 18-án ír először róla az ált. rendfőnökek: „Lefordították magyarra a Bibliát az erdélyi unitáriusok („trinitarii” = szentháromságtagadók), lefordították a kálvinisták, lefordították a lutheránusok is, és nincs egyetlen katolikus fordítás, ami nagy szégyen a magyar egyház-nagyokra. Ezért a mi atyáink is Magyarországon és Erdélyben, és más katolikusok is kénytelenek az eretnekek fordítását olvasni. Ha Isten ad elég hosszú életet, kijavítom az eretnekek rontásait és hibáit és majd gondoskodom, hogy a híveknek legyen katolikus fordításuk.” — Ezt szokták tőle idézni. De olvassuk el az előtte és utána levő sorokat is. Ezekben arról ír, hogy ha 5—6 évig megmarad jelenlegi könnyű beosztása, akkor majd előkészíti szentbeszédeit a nyomtatásra, mégpedig úgy, hogy először latinul írja meg, hogy több nemzetnek is hasznára lehessen, azután magyarra fordítja. Csak ezek után kerülne sor a szentírára. Jelenleg kis könyvet fordít az irgalmasság cselekedeteiről, főleg az alamizsnáról. A rendfőnök 1599. febr. 13-án helyeslőleg válaszol, de a tartományfőnökhöz utasítja. A válaszban is ugyanaz a sorrend. Az idevonatkozó kifejezés: „A Bibliáról, melyet magyarra fordítani készül”.²²

1600. május 28-án így ír Szántó az ált. rendfőnökhöz: „Óhajtam volna életemnek hátralevő részét a szemléldésre és az Isten igéjéről való elmélkedésre szentelni, és először a *Szent Bibliát* a tridenti szent zsinattól jóváhagyott vulgáta kiadás szerint magyarra fordítani, amint azt Ftdőséged nekem kegyesen megengedte, és mi már azt munkába is vettük (nos manus eadem operi admovimus)”. Itt már megfordítja a sorrendet: először a szentírást, utána akarja a szentbeszédeket és egyebet.²³

1600 közepéről van még egy szöveg tőle. Ebben megismétli azt, amit már 1598-ban írt, majd így folytatja: „Rám bízta annak gondját, hogy a tridenti zsinattól jóváhagyott latin vulgáta kiadást magyarra fordítsam. Ezt tehetségem szerint törekszem majd megtenni, egyben az eretnekek rontásait kijavítani és megcáfolni.”²⁴

Ezután következnek a legfontosabb levél, amely sajnos nem maradt ránk, csak a reá adott válasz fogalmazványa 1604. márc. 20-ról. Ebben ezt olvassuk: „Itt csak Ftdőséged katekizmusára vonatkozólag felelek, amelynek nyomtatásáról írt. Ebben az ügyben tárgyalhat Ftdőséged a tartományfőnök atyával, aki azután majd ír róla hozzánk, ha szükséges lesz. A *Biblia* fordításáról, amelyről azt mondtam, hogy majd hozzákezd (quam se aggressuram aiebat), az jut eszembe, hogy más alkalommal mások számára kértek engedélyt annak végzésére, s ezt szükségesnek is látjuk. Ha esetleg Ftdőséged még nem kapta azt meg, figyelmeztethet bennünket, hogy a Szentatyától megkérjük.”²⁵ — A *se aggressuram aiebat* önmagában véve vonatkozhatnék Szántónak 1598- és 1600-ban írt leveleire. Mivel azonban a rendfőnök nem 4—6 év előtti levélre szokott válaszolni, hajlamosak vagyunk föltételezni, sőt majdnem bizonyos, hogy Szántó eddig katekizmusán dolgozott, hiszen ennek kiadásáról tárgyal, és csak most akart igazán nekifogni a *Bibliának*. Ez azért is valószínű, mert most akarják megszerezni neki a fordítói engedélyt. Így nem nagyon lehetett átadnivalója *Káldinak*, aki 1604 februárjában már Erdélyben volt. — Ha a „második” fordítás nem lett készen az 1605 közepétől 1612 közepéig terjedő 7 év alatt, hogyan lehetett volna készen az első az 1600 közepétől 1604 elejéig terjedő 3 és fél év alatt? Ha pedig a tridenti katekizmus átdolgozásán fáradozott, ez is elesik.

Lehet-e Szántó idézett szavaiból („miután a szent bibliát magyar nyelvre átültettem, véletlenül kezem ügyébe került az Alkorán”) következtetni arra, hogy a fordítás már 1605 előtt elkészült? Nem, mert az idézett szavakat 1611. nov. 9-én írta, amikor már túl volt az őszö-vetségen, s az újszövetség előtt elővette ezt az írását, mellyel 1597 óta bajlódott.²⁶ Az *incidi in. . . : kezemügyébe került* nem jelenti azt, hogy akkor találkozott a Koránnal először. Egyik levélében²⁷ pontosan ugyanezt a kifejezést használja, mikor egy más, saját régi kézírata kerül kezébe. Végül a Koránnal 1597-ben kezdett foglalkozni, a szentírás fordításáról pedig 1598-ban van nála először szó.

²² SZITTYAY DÉNES: Szántó István levelezése. Hiányos kefelemenyomat a MTA kézirattárában. 57. levél és 58. levélfogalmazványa.

²³ Uo., 60. levél.

²⁴ Bp-i Egy. Kvt. Hevenesi gyűjtemény. T. 9. Brevis et succincta descriptio . . . 5. lap.

²⁵ SZITTYAYNÁL 64. levélfogalmazványa.

²⁶ SZITTYAYNÁL 57. levél. — A Confutatio Alcorani most már olvasható a MTA filmtárában: B 1135/V.

²⁷ Uo.: SZITTYAY 57. levél.

Ha ennyi érv nem elég, tekinthetünk még *Szántó jellemére* is.

Szántó tudott írni. Ha megeresztette tollát, könnyen írt olyan hosszú levelet, hogy nemcsak gépelésben, hanem nyomtatásban is alig találja a végét. Előljárója írja egyszer róla: „totus est in praeparandis et scribendis suis concionibus (egészen belemerült beszédeinek készítésébe és írásába).”²⁸ Volt is neki készen több könyve; ezeket szekrényben elzárva őrizte, amíg nincsenek kicsiszolva és jóváhagyva.²⁹ Azonban nehezen tudott egy dolognak élni. Mindenkinnek mindene lett, a sokféle munkában szétforgácsolódott. Csak el kell olvasni, mit ír arról, hogy mi mindent végzett.³⁰ Jellemző, hogy milyen megokolással kéri magát Znióváraljára Sellye helyett: Sellyén sokan látogatják, s a szíves vendéglátás magyar szokás és illendőség; ez viszont költséges és akadályozza a munkában. Nem dobhatja ki őket, nem vonulhat el társaságuktól.³¹ Mikor már irodalmi terveinek élhet, nem tudja leszűkíteni érdeklődését az egy végzendő dologra, hanem a legkülönbözőbb tervekkel áll elő az ált. rendfőnöknél (zágrábi kollégium alapítása, az országgyűlésre küldendő jezsuita személye, oroszországi misszió stb.). A bibliafordítás közben is előveszi a Korán cáfolatát, megírja a már kétszer abbahagyott 3. könyvet, zárósztót, függelékét s a 2. előszót. Láttuk, hogy irodalmi terveit is hányszor váltogatta. Ez a tulajdonsága sem tette alkalmassá arra, hogy a bibliafordítás nagy munkáját rövid idő alatt elvégezze.

Mindezek szerint a kétszeri teljes fordítás nincs igazolva.

Mi lehet az ellentétes vélemények forrása? Mi indíthatta *Pintért* a bevezetőben említett állásfoglalásra? Adatgyűjtése közben *Sommervogel* nagy könyvészetében *Arator* és *Káldi* adatainál szeme elé kerülhetett a szerkesztő megjegyzése, hogy *Crugerius* szerint *Szántó* lefordította az ószövetséget, ezt *Káldi* kiegészítette az újszövetséggel, s 1626-ban Szent Biblia címen kiadta.³² *Szittyay* utal is az egyik bejegyzésre.

Crugerius-Krüger György jezsuitának (1608—1671) *Sacri pulveres Mensis Aprilis* (Sacrae memoriae Regni Bohemiae et Pertinentiarum Moraviae et Silesiae) című művét magyarul Cseh-, Morvaország és Szilézia érdemes személyei naptárának lehetne mondani. 1669-ben jelent meg a mű márciusi része, valószínűleg ugyanakkor az áprilisi is. Ápr. 16-án közli *Szántó* rövid életrajzát, hiszen ő is Morvaországban halt meg. A végén *Szántó* műveiből megemlíti a római, ill. tridenti katekizmust, majd azt, hogy lefordította az ószövetséget és az újszövetség fordítása közben meghalt. Ezután következnek: „Explevit postmodum omnia, ac typis Ungaricis una expressit P. Georgius Kaldy, ab his, aliisque sacris studiis, Vir in sua Religione, ac maxime Patria, commendatissimus.” Egyszerű: *Káldi* kiegészítette *Szántó* fordítását és (saját nevével) kiadta. Pontosan az, amit *Pintér* mond.

Krüger az ápr. 16-án közölt két más eseménynél megadja a forrásokat, itt nem ír semmit. Állításával nem kell bővebben foglalkoznunk; az elsorolt érvek mellett magától összeomlik. Mint mindenki más, ő is tévedhetett. Már legelső mondata hibás, mert kétféle naptár szerint júl. 3-a helyett ápr. 16-ra teszi *Szántó* halálát. Semmiképpen sem lehet föltételezni, hogy ő jobban ismerte volna a dolgokat, mint *Káldi* maga, és amint előljárói tudták a hivatalos levelezés szerint. A rendi bibliográfiának később, 1676-ban megjelent kiadása továbbra is úgy tudja, hogy *Szántó* említett két műve addig nem látott napvilágot, ill. nyomdafestéket.

Használta-e Káldi a Szántó-féle fordítást? A fordítás alkalmával nem, mert *Szántó* akkor még nem volt meg, amint már láttuk. Maga *Káldi* kifejezetten mondja ezt az *Oktató intése*ben: „Pater Stephanus Arator sok esztendeig nagy munkával fáradozott a Bibliának Magyar nyelvre- való fordításában. Én azt nem tudván, . . . Erdélyben Gyula Fejrvárat . . . az igaz Bibliának fordításához kezdettem, és Istennek kegyelméből végbe vittem.” (7. lap.)

Káldi állítását megerősítik a korviszonyok. Az Erdélyben működő jezsuiták 1605—1606-ban el voltak zárva magyarországi társaiktól. *Boeska*i figyelgette leveleiket. Egyik barátjuk egész könyvet kitevő, összefűzött levélköteget égetett el, amely Lengyelországon keresztül, hozzájuk volt irányítva. Elégette, mert maga kellemetlenségtől félt, biztos utat pedig a küldésre nem tudott.³³ Ebben lehettek az egyes személyek foglalkozását föltüntető névtárak is.

A fordítás átjavításánál használta-e Káldi Szántó fordítását? *Rosty* 1881-ben még óvatosan fejezi ki magát. Szerinte az ószövetség elhamvadt, az újszövetségről pedig ezt írja: „Talán nem tévedünk, ha azt gyanítjuk, hogy az egyenesen *Káldi* György kezeibe került. . . *Szántó* hátrahagyott kéziratai pedig tán útmutatás gyanánt is szolgálhattak a szöveg javításában.”³⁴ *Fraknoi* 1887-ben megismétli *Rosty* véleményét.³⁵ *Szinnyi* 1891-ben már határo-

²⁸ VERESS, A.: FRTr I. 118. Bp, 1911.

²⁹ SZITTYAYNÁL 5. levél.

³⁰ VERESS A.: FRTr I. 156—157.

³¹ SZITTYAYNÁL 60. levél.

³² Bibliothèque de la Comp. de J. Bruxelles—Paris. I. 507 (1890) és IV. 898 (1893).

³³ VERESS, A.: FRTr V. 155, 156, 167.

³⁴ M. Könyv-szemle 1881, 228—230.

³⁵ Kath. Szemle 1887. 431.

zottan kijelenti: „*Káldy* György az ő [*Arator*] fordításának nyomán átdolgozta a magáét.”³⁶ *Pintér*: *Szántó* ószövetségi fordítását *Káldi* a maga teljes bibliafordításában haszonnal forgatta.³⁷

Pintér Jenő igazolásul *Timár* Kálmán 2. cikkére utal s röviden összefoglalja annak érveit. Tekintsük meg ezeket. — *Timár* szerényen csak feltevésnek nevezi azt az állítást, hogy *Káldi* felhasználta *Szántó* kéziratát. Főbb támpontjai: 1) *Szántó* már erdélyi működése alatt dolgozott szentírás-fordításán. Felelet: Ez máig nincs igazolva, s ha igazolva volna is, nem lenne elég, mert más fordítások is voltak *Káldi* előtt. — 2) Eredetileg nem *Káldi*, hanem *Szántó* kapott hivatalos megbízást a fordításra. Felelet: Láttuk, hogy mások is kaptak. Ha *Káldi* nem is kapott, ez nem változtat azon a tényen, hogy ő is elvégezte a fordítást. *Szántó* kéziratának felhasználását ez az érv sem bizonyítja. — 3) *Szántó* halálakor *Káldi* is Olmüchen tartózkodott; *Szántó* irodalmi hagyatéka bizonyára kezéügyébe került. Felelet: *Káldi* 1612-ben már harmadik éve nem volt Olmüchen, saját kézírata *Szántó* halálakor a revizorok kezében volt. Két évvel *Szántó* halála előtt már tárgyaltak *Káldi* fordításának kiadásáról. — 4) Ugyanúgy nem igazolja a felhasználást a kézirat és nyomtatott biblia közötti eltérés. Ez más okból is származhatott.³⁸

Egy másik cikkben, melyet *Pintér* már nem idéz, ugyancsak *Timár* bizonyítottnak veszi a bizonyítandót. A bevezetőben említett cikkekre már feleltünk: 1612-ben Grazban a revizorok nem *Szántó* ószövetségét vizsgálták, hanem *Káldi* fordítását.

A magam véleménye: Bizonyosat nem mondhatunk arról, hogy *Káldi* saját fordítása végigjavításánál használta-e *Szántó* munkáját, de nem valószínű. Láttuk, hogy az ő fordításának kiadásáról már 1610-ben szó volt. Forgách bíboros már 1611-ben megkérte a szentszéki engedélyt a kiadáshoz. A tartományfőnök már 1611-ben kijelölt 3 személyt az átvizsgálásra, akikhez a rendfőnök a Szentszék kívánságára negyediket is csatolandónak mondott. Ezek *Szántó* halála előtt megkezdték a munkát, s nem fordításokat kerestek, hanem az eredeti szövegeket. A rendfőnök 1612. jún. 9-én kifogásolja, hogy *Argento Vásárhelyi* Gergelyt is befogta a többiekkel a héber biblia fordításába.³⁹

Mert nagy nekikészüléssel ment a szentírás-fordítás átvizsgálása. Sokkal nagyobb fölkészüléssel, mint maga a fordítás. Az ember azt a benyomást kapja, mintha Rómában nem kész fordítás átvizsgálására, hanem új fordításra gondoltak volna: „Megengedte a Szent- atya, s meghagyta, hogy négyen a mieink közül, akik jártasak abban a nyelvben, a bibliát ott lefordítsák. . .”⁴⁰ Az előjárók nem késlekedtek a legkiválóbb embereket kijelölni: *Pázmány*, *Káldi* Márton egykori újoncmester, *Rumer* Gergely. Az egyiket előjáróságból emelték ki, a másikat a szentírástudomány egyetemi tanszékéről kívánták elhívni. A negyedik *Forró* György lett, *Rummerrel* együtt későbbi tartományfőnök.⁴¹ A névtárak 1612. júliusban csak két személynél jelzik ezt az elfoglaltságot: *Forró* és *Káldi* Márton. *Vásárhelyi* nevét előbb láttuk s a névtárban is az előző kettő után következik. *Pázmány* 1608 óta *Forgách* érsek udvarában tartózkodott. Közreműködését *Lukács* kétségbe vonja, viszont igazolni látszik nemcsak az, hogy *Argento* őt jelölte első helyen, hanem az is, hogy a *Kalauz*ban maga ígéri, hogy a magyar bibliát „ha az nagy Istennek kedves akarattya léssen, rövid üdön szem eleiben bocsátunk.”⁴² Ha a *Kalauz*on tudott dolgozni *Forgách* mellett, ezt megtehetette a bibliával is. — A rendfőnök *Vásárhelyi* helyett *Rumer* t kívánta a munkához. *Vásárhelyi* nem is szerepel a következő névtár szerint Grazban, de *Rumer* továbbra is megtartotta tanszékét. Mindazonáltal bizonyára közreműködött, mert őt *Forró* mindenképpen szükségesnek tartotta mint héber szakembert, a rendfőnök is kívánta,⁴³ és ugyanabban a házban lakott, amelyben a revízió folyt. — A vulgátáról volt szó, de mintha a magyar fordításnak a latin vulgátánál is jobbnak kellett volna lennie, azért kellett a héber, s nyilvánvalóan a görög szöveget is elővenni. A *Holl*-féle töredékben ennek nincs nyoma, de *Szekely* István írja: „Magából a fordításból úgy látom, hogy legalább a zsoldároknak és szent Pál leveleiben szemmel tartotta az eredeti szöveget is.”⁴⁴

Lukács fölveti a kérdést: Revízió vagy újrafordítás? Ugyanis a hivatalos levelekben legalább hatszor nem átvizsgálásról, hanem fordításról esik szó. És itt *Káldi*nak tanúságán és a fősoroltakon (zágrábi koll. története, 2 névtár, 1610. dec. 11-i és 1625. nov. 1-i levél)

³⁶ Magyar írók élete és munkái. I. 243. (Bp. 1891) Aratornál.

³⁷ Lásd a 2. jegyzetet.

³⁸ *Szántó* Arator István nyelve. Magyar Nyelv 1929. 134.

³⁹ *Lukács*nál 21. lap, 31. jegyzet.

⁴⁰ Uo. 20. lap, 31. jegyzet.

⁴¹ Föltűnő, hogy *Káldi* György neve nem kerül elő a jelöltek közt, ami pedig természetes lett volna, ha ő csak másoló lett volna. Saját művének a bírálója azonban nem lehetett.

⁴² 1613. évi *Kalauz* 296.

⁴³ *Lukács* 12—13. — Hogy meddig tartott a revideálás, pontosan nem tudjuk. 1613. szept. 3-án *Rumer* már olműci rektor, a munkaközösség többi tagjai is már más hivatalban vannak.

⁴⁴ A magyar bibliafordítás. 1920. okt. 24-én tartott előadás. A Szent István Akadémia Értesítője (Bp. 1920) 112.

kívül nagyon fontos szolgálatot tesz *Holl Béla* megállapítása: Az Egyetemi Könyvtár Káldi-kéziratának javított szövege betűről-betűre azonos az általa megtalált töredékek alapszövegével.⁴⁵ A 100. zsolttár és több más rész kézirat és nyomtatott szövegét magam is összehasonlítottam; ezekből is első tekintetre nyilvánvaló, hogy a változások ellenére is *Káldi* fordítása került sajtó alá. Így bizonyos, hogy csak revízióról van szó, ha fordításon dolgoztak is a revízorok. Bizonyos az is, hogy a fordításban *Káldi*n kívül másnak is van érdeme. Maga becsületesen el is ismeri szerepüket.

*

Szembe kell néznünk még két nehézséggel, amelyekbe *Ballagítól* kezdve majdnem minden kutató beleütközik, s amelyek miatt vitatják *Káldi* munkájának önálló voltát. Az egyik a fordítási évek zaklatott volta, a másik a fordítás idejének rövidsége. *Tárkányi* egyenesen megfoghatatlan gyorsaságról ír ezzel kapcsolatban.

Az utóbbival kezdem. Hogy ne a levegőből beszéljek, bevezetőül közlöm, hány napot fordított *Káldi* az egyes részek átültetésére, és mennyi volt napi teljesítménye kéziratot hasábkokban. Megjegyzem, hogy ez nem pontos mérték, mert vannak 44-soros és 52-soros hasábkok. — A számok sorrendben: hasábkok, napok száma, napi teljesítmény. Az egyes részek sorrendje a fordítási sorrend. A részek is *Káldi* időjelzése szerint vannak elosztva.

Máté	73 —10— 7,3	1 Ezdrás	16,5— 3— 5,5
Márk	45 — 7— 6,4	2 Ezdrás	23 — 4— 5,8
Lukács	75 — 7—10,7	Tóbiás	16 — 1—16
János	57 — 5—11,2	Judit	21 — 3— 7
Ap. cselek.	72 — 9— 8	Eszter	20 — 2—10
Pál 1— 3 levele	76 — 8— 9,5	Jób	39 — 5— 7,8
Pál 4—14 levele	80 — 9— 9	Zsoltárok	100 —17— 5,9
7 kat. levél	32 — 2—16	Példabeszédek	35 — 5— 7
Jelenések	33 — 3—11	Prédikátor	12 — 3 4
1 Mózes	95 —18— 5	Énekek éneke	6 — 1— 6
2 Mózes	72,5—11— 6,06	Bölcsesség	24 — 8— 3
3 Mózes	51,5— 5—10,3	Sirák fia	64 — 8— 8
4 Mózes	72 — 8— 9	Izaiás	77 —64— 1,2
5 Mózes	62 — 6—10,3	Jerem. jövend.	91 —97— 0,93
Józsue	40 — 6— 6,7	Jer. sir.-Baruch.	20 — 2—10
Bírák	41,5— 6— 6,9	Ezekiel	81 —11— 7,4
Ruth	5,5 — 1— 5,5	Dániel	36 —11— 3,3
1 Királyok	55 —12— 4,6	Ozeás	11,5— 3— 3,8
2 Királyok	42 —13— 3,2	Joel-Habakuk.	32 —11— 2,9
3 Királyok	51,5—56— 0,92	Szofon.-Malak.	26 —11— 2,4
4 Királyok	48 — 8— 6	1—2 Makkab	96 —17— 5,6
1 Krónikák	47 —14— 3,4	3—4 Ezdrás	76,5—10— 7,7
2 Krónikák	60 — 9— 6,7		

Az újszövetség 60 nap 543 hasáb, az ószövetség 471 nap 1667 hasáb, összesen 531 nap 2210 hasáb. *Káldi* 50 helyen ad időjelzést: kétszer a kezdésnél, 45-ször az egyes részek végén, és háromszor közben.

Az összeállításból látjuk, hogy napi 8 hasábnál nagyobb teljesítmény 12-szer fordult elő összesen 58 nappal; 10 vagy ennél több 9-szer 33 nappal; 16 hasábas pedig összesen 3.

A kimutatás tanúsítja, hogy *Káldi*nál nem a napi teljesítmény nagy, hanem a szívós kitarás a megkezdett munka folytatásában, meg az a páratlan lelkierő, mellyel függetleníti magát a külső körülményektől. Jellemző, amit az 1606. okt. 3-án befejezett *Izaiás* után látunk nála. Okt. 14-én indult *Argentóval* Kassára *Bocskai*hoz, onnan visszatérve nov. 11-én társaival együtt a számkivetésbe, s csak dec. 24-én ért Olmücbé. Útközben megpróbálkozhatott a munkával, mert *Jeremiás jövendölése*inek 1. része rossz tintával van írva. Az olmüci munka kezdete a 2. részzel indult meg, mert innen egyenletes, sötét tintával ír. S ime, dec. 26-án már a 4. résznél, jan. 1-én pedig a 21. résznél tart. Nem kellett neki pihenő a kéthavi barangolás után. Karácsony napján is 4,5 hasábot fordított. Ha leszámítjuk az okt. 14-től dec. 24-ig terjedő 72 napot, akkor a napi teljesítmény *Jeremiás*nál is 3,6 hasáb (okt. 3-tól jan. 8-ig).

⁴⁵ M. Könyvszemle 1956. 52—53.

A gyorsaságot érthetővé teszi az is, hogy *Káldi* először csak „nyers” fordítást készített. Az átnézést, javításokat általában utólag végezte, amint azt a tinta eltérő színéből, a vonalaknak eltérő vastagságából és a helyesírásból meg lehet állapítani. Továbbá: elsősorban a maga használatára készítette a fordítást (ezt megtehetette engedély nélkül is), azért kevesebb gondnal, mintha a nyomda számára készült volna. Ezért kellett utólag annyit javítani. Hogy nem gondolt a nyomtatásra, mutatja az *Oktató intésen* (7) kívül az, hogy az újszövetség elejét kivéve szemrontó, apró betűkkel, szinte a hajszálnál is vékonyabb tollal írt. A nyomdászoknak alighanem akkor is voltak már némi igényeik a kéziratral szemben.⁴⁶

Holl kevésnek találja a javítást. Magam ellenkezőleg soknak, bár vannak sima oldalak is. Ez a módszertől függ. A szentírás egyházi személy számára nem volt ismeretlen szöveg — sem magyarul, sem latinul —, s fordítása általában nem kívánja külön szaknyelv ismeretét.

Az akadályként emlegetett zaklatott 2 év éppen előmozdítója lehetett a fordításnak, mert a külső működés akadályoztatásával több időt lehetett szentelni az ilyen munkára. Egyébként az eseményekben részt vevő *Argento* leírásából látható, hogy 1605. okt.-tól 1606. okt.-ig egy csendes év állott *Káldi* rendelkezésére.⁴⁷

*

Holl Béla dolgozatának legszebb része az, amelyben föltárja *Káldi* helyesírásának változását. Három változatot mutat be: az 1605—7-es kéziratét, a kötetstáblából előkerült töredékekét és az 1626-os nyomtatott szövegét. A magam részéről úgy vélem, negyediket is lehetne hozzácsatolni: az első kézirat utólagos javításainak helyesírását, ami mögött magam *Pázmányt* sejttem.

A helyesírási különbségeket *Holl* felhasználja arra is, hogy következtetéseket vonjon le a *Szántó*—*Káldi* fordítás kapcsolataira. Szeretnék néhány megjegyzést fűzni ezekhez a következtetésekhöz is.

Nem tudom elfogadni azt, hogy valaki egy nagy műben végig hibaejtés nélkül következetesen idegen helyesírást kövessen, amint azt *Káldiról* állítja *Holl*. Ezt nemcsak azért, mert nem lett volna célja, hiszen *Káldi* nem akarhatta *Szántónak* kritikai kiadását előkészíteni, hanem főleg azért, mert ez sokkal lassabban megy, amint bárki is megtapasztalhatja. *Káldi* írásában nem tapasztalhatunk ingadozást, elírásokat. Pedig régi írásnak pontos másolása a XX. században is csak gépek segítségével megy, egyébként már 5—10 sort is össze kell olvasni, mert az ember akaratlanul is a megszokott, a mai helyesírást csempészi bele.

Rendelkezésünkre áll egy szűk terület *Szántó* és *Káldi* helyesírásának összehasonlítására. *Szántó* 1599-ben írt *Historia collegiorum SI in Transylvania* c. művében a M. Tud. Akadémián őrzött fénymásolat szerint néhány magyar kifejezés mellett sok magyar tulajdonnevet találunk. Kiemeltem belőlük az összehasonlításra alkalmasakat és össze is hasonlítottam *Káldi* kéziratával. *Szántó* a király szót tulajdonnévként és közfőnévként is kyrálnak írta. Ezzel szemben *Káldi* kéziratában mindig kirali vagy kiralj az alakja. *Szántónál* a cs előfordul ugyan ts alakban is (Bats), de általában ch-t ír (Cheke, Züchked, Chefi, Derechkei, Chanadiensis). *Káldi* viszont később kikötött ugyan a ch mellett, de a biblia-kéziratban mindig ts-t ír (kentsed, kentsből stb.).⁴⁸ Néhány szóban számunkra ismeretlen szabály alapján továbbra is megtartotta a ts-t (pl. ásótska, áts, kováts, tanáts), tehát ez mondhatni jobban az övé. Az sz betűt *Szántó* z-vel jelöli (Beregzazi, Kereztesi, Zokoli, Zylvasi, Züchked, zekuli: székelyek latinosan), *Káldi* viszont sz-szel. Az Ifiju-t csak egyszer írtam ki, ez *Káldinál* ifiu alakban szerepel. Ez az összehasonlítás is tehát nemleges eredményre vezet *Káldinak Szántótól* való függését illetően.

Mindezekből látható, hogy nincsen érv, amelynek alapján el lehetne vitatni *Kálditól* az önálló fordítás érdemét.

⁴⁶ Az Oktató intés 7. lapján némi ellentmondás látszik: Segíteni akart az új fordítással a híveken, de nem gondolt a nyomtatásra. A megoldás ez lehet: Főleg az újszövetségnek kézírás útján való terjesztésére gondolt, ami abban az időben nem volt rendkívül.

⁴⁷ A VERESS, A.: FRTR V. kötetében közölt jelentés némi rövidítésekkel *Argento* Jánostól származik.

⁴⁸ Óvatosságnak kell lenni. A 24. jegyzetben szereplő kéziratban olvasható: Kences Erdel. Ezt Veress és Szittyay minden további nélkül Kences Erdelnek írja.